

*Institut Praehistorii
UAM w Poznaniu*

HANNA KÓČKA-KRENZ

Bizuteria średniowieczna na ziemiach polskich jako wyznacznik chronologiczny

Wśród archeologów zajmujących się problematyką średniowiecza przyjął się pogląd, że wytwory jubilerskie są mało przydatnym źródłem do datowania zespołów, w których zostały znalezione. Pogląd ten, jak się wydaje, jest w pewnym tylko stopniu słuszny. Zasadniczo bowiem ozdoby nie zawierają takich cech, które pozwoliłyby bezpośrednio określić czas ich wykonania, gdyż nie były zazwyczaj sygnowane imieniem wytwórcy czy właściciela, lub zaopatrywane w datę wytworzenia, jak to ma miejsce np. na części monet. Cech takich zresztą są pozbawione praktycznie wszystkie wytwory kultury materialnej, z którymi ma do czynienia archeolog w swej praktyce badawczej. A przecież ozdoby są dla starszych okresów prehistorii niekiedy wręcz wyznacznikami chronologii, jak to ma miejsce choćby w przypadku periodyzacji okresu wpływów rzymskich, opartej w części na stylistyce zapinek. Tak więc bizuteria może jednak być wykorzystywana przy ustalaniu czasami nawet dość ścisłej chronologii. Wiąże się to z dwoma szczególnymi aspektami tej kategorii wytworów. Pierwszym z nich jest repertuar zabiegów technicznych stosowanych przy ukształtowaniu ozdoby. Zasadnicze sposoby wytwarzania biżuterii, sięgające korzeniami wczesnych epok metali, są generalnie podobne, zależne od możliwości przetwarzania samych surowców. Różnic natomiast można dopatrywać się w odniesieniu do detali formowania ozdób, odmiennego w czasie i miejscu, a wynikającego z konkretnych zabiegów związanych najczęściej z dekorowaniem wytworów jubilerskich. Drugim aspektem, wpływającym w podstawowy sposób na wygląd ozdoby, jest jej stylistyka, odnosząca się zarówno do zasobu form biżuterii akceptowanej w danym kręgu kulturowym, jak i do detali nanoszonej na nią ornamentyki. Szczegółowa analiza garniturów biżuterii używanych przez ludność na określonym terytorium pozwala na sprecyzowanie owych specyficznych cech, także w aspekcie chronologicznym. Ozdoby bowiem są kategorią wytworów podlegających w dużym stopniu zmianom techno-stylistycznym, wynikającym ze swoistej mody, i mogą w związku z tym być czułym wskaźnikiem różnora-

kich oddziaływań kulturowych docierających do elit społecznych średniowiecznej Europy.

Na ziemiach polskich we wcześniejszych fazach średniowiecza w przypadku biżuterii mamy do czynienia z dwoma ząbającymi się nurtami. Pierwszy z nich to starszy nurt ozdób tradycyjnych, o silnie utrwalonych, zazwyczaj prostych formach, wytwarzanych i noszonych przez ogół społeczności poprzez cały ten okres. Należą do nich przede wszystkim kabłączki skroniowe, które zresztą też ulegały pewnym zmianom, polegającym na zwiększaniu ich średnic w miarę upływu czasu (Kóčka-Krenz 1993, s. 46-57). Tylko niektóre ich typy mogą mieć ściślejszy walor chronologizujący, jak to obserwujemy w przypadku kabłączków typu III g (ryc. 1: 1) - o szeroko rozklepanych i wielokrotnie esowato zwiniętych uszkach - charakterystycznych dla terenów Saksonii i Turynгии w XI-początkach XII wieku (Kóčka-Krenz 1993, s. 58-59).

Do drugiego nurtu odnieść można wysokiej jakości srebrne ozdoby noszone w kręgu dworskim, których kształty, choć bardzo rozwinięte, nawiązują do tradycyjnego zestawu ozdób rodzimych. Sądzić można, że wyszukana postać tych ozdób jest wynikiem nałożenia się na formy tradycyjne oddziaływań ościennego złotnictwa dworskiego, zwłaszcza Europy południowej. Czas użytkowania tych ozdób został określony dzięki ich obecności w depozytach, w składzie których znajdowały się także monety o określonej chronologii. Wśród tych ozdób możemy wskazać na takie, które były wytwarzane w niewielkich ilościach w stosunkowo krótkim czasie. Należą do nich przede wszystkim zausznice. Te typowo kobiece ozdoby skroni formowane były w dużej rozmaitości - na ziemiach północno-zachodniej Słowiańszczyzny można wyróżnić ponad 20 typów zausznic odmiennych kształtem i rodzajem dekoracji. Część z nich była noszona przez dłuższy czas, jak np. zausznice z kabłąkiem oplatany filigranem, z paciorkami nanizanymi na kabłąk, czy zausznice koszyczkowe. Ale spotyka się wśród nich takie, które były używane w krótkim czasie i te zwłaszcza mogą być wykorzystane do datowania.

Wśród nich nieliczną, bardzo charakterystyczną grupę tworzą zausznice z ażurowym wisiorkiem kukurydzianym, których jednolita budowa sugeruje, iż stanowiły one wytwór jednego warsztatu w czasie około połowy X wieku (ryc. 1: 2; Kóčka-Krenz 1993, s. 83). Na czas od połowy X do połowy XI wieku datować można zausznice z trójkątnym paciorem (ryc. 1: 3), krzyżowate (ryc. 1: 4) i kopolukowate z zawieszkami na łańcuszkach (ryc. 1: 5; Kóčka-Krenz 1993, s. 70-71, 77-78, 80). Zausznice tego ostatniego typu są przy tym dobrym przykładem naśladownictw w srebrze form południowo-europejskich (bizantyjskich?), jak można wnosić z kształtu i dekoracji złotej zausznicy o kopoluce zdobionej emalią znalezionej w warstwie osadniczej z połowy XI wieku z grodziska w Oldenburgu, Schleswig-Holstein (*Das Reich der Salier* 1992, s. 164). W końcu X do połowy XI wieku używane były zausznice z paciorkami ażurowymi, będące bądź wariantem zausznic gwiazdzistych (ryc. 1: 7) bądź

Ryc. 1. Typy biżuterii średniowiecznej: 1 - kabłączek skroniowy typu III g; 2 - zausznica z ażurowym wisiorkiem kukurydzianym, 3 - zausznica z trójkątnym paciorem, 4 - zausznica krzyżowata, 5 - zausznica kopułkowata z zawieszkami na łańcuszkach, 6 - zausznica z paciorkami ażurowymi (wariant form gwiazdzistych), 7 - zausznica z paciorkami ażurowymi (wariant form typu Świątki), 8 - zausznica typu Obra, 9 - zausznica gwiazdzista, 10 - zausznica typu Świątki, 11 - zausznica typu Ochle, 12 - zausznica z dwiema główkami zwierzęcymi, 13 - zausznica z wisiorkiem kukurydzianym, 14 - zausznica typu Schwerin, 15 - zausznica torebkowata, 16 - krzyżyk, 17 - paciorek malinowaty, 18 - paciorek owalny z wybrzuszeniami, 19 - bransoleta skręcana z dwóch lub trzech drutów o zwężonych końcach, 20 - pierścionek typu Orszymowice, 21 - pierścionek romański, 22-23 - zapinki okrągłe

Fig. 1. Types of medieval jewellery: 1 - temple rings of type IIIg; 2 - ear-ring with an openwork cornucopia-shaped pendant; 3 - ear-ring with a triangular bead; 4 - cross-shaped ear-ring; 5 - dome-like ear-ring with pendants on chains; 6 - ear-ring with openwork beads (variant of star-shaped forms); 7 - ear-ring with openwork beads (variant of Świątki type forms); 8 - Obra type ear-ring; 9 - star-shaped ear-ring; 10 - Świątki type ear-ring, 11 - Ochle type ear-ring; 12 - ear-ring with two animal heads; 13 - ear-ring with a cornucopia-shaped pendant; 14 - Schwerin type ear-ring; 15 - bag-like ear-ring; 16 - cross; 17 - raspberry-shaped bead; 18 - oval bead with bulges; 19 - bracelet twisted from 2 or 3 wires with narrowing ends; 20 - finger-ring of Orszymowice type; 21 - Romanesque finger-ring; 22-23 - round brooches

typu Świątki (ryc. 1: 6), oraz zausznice typu Obra (ryc. 1: 8; Kóčka-Krenz 1993, s. 68, 77). Od około połowy X wieku do końca XI wieku wykonywano zaś zausznice gwiazdziste (ryc. 1: 9), typu Świątki (ryc. 1: 10), typu Ochle (ryc. 1: 11) i zausznice z dwiema główkami zwierzęcymi (ryc. 1: 12; Kóčka-Krenz 1993, s. 65-67, 73-74, 78-79). W X i XI wieku noszono zausznice z wiśiorkiem kukurydzianym (ryc. 1: 13), w końcu X do końca XI wieku - typu Schwerin (ryc. 1: 14), zaś zausznice torebkowate - od połowy X wieku do 2. połowy XI wieku (ryc. 1: 15; Kóčka-Krenz 1993, s. 76, 79-80, 82-83).

Spośród pozostałych rodzajów ozdób także można wskazać na takie, których czas wytwarzania i noszenia był stosunkowo ograniczony. Dotyczy to zwłaszcza pustych krzyżyków srebrnych w typie relikwiarzyków, datowanych na XI wiek (ryc. 1: 16; Kóčka-Krenz 1993, s. 94-95). Nieco dłużej używano paciorków malinowatych (koniec X-1 połowa XI wieku; ryc. 1: 17) i paciorków owalnych z wybrzuszeniami (X i XI wiek; ryc. 1: 18), a także bransolet skręcanych z dwóch lub trzech drutów o zwężanych końcach (koniec X-koniec XI wieku; ryc. 1: 19; Kóčka-Krenz 1993, s. 98-99, 101, 112). Jak to już wcześniej zaznaczono, czas użytkowania biżuterii srebrnej okresu wczesnopiastowskiego został określony przy pomocy monet towarzyszących im w skarbach. Znajdowane są one jednak nie tylko w depozytach, ale także w obiektach i warstwach na stanowiskach osadniczych oraz w wyposażeniu pochówków na cmentarzyskach (por. Kóčka-Krenz 1993). W takim przypadku wskazane wyżej typy ozdób mają niewątpliwie walor chronologizujący te zespoły.

Ozdoby, które dotychczas omówiono w interesującym nas aspekcie, należą do biżuterii mieszczącej się w tradycji miejscowej, zachodniosłowiańskiej. Ozdoby tego nurtu były używane jeszcze do początków XIV wieku, choć stopniowo zaprzestawano wykonywania ich poszczególnych typów, zwłaszcza tych związanych z kręgiem dworskim. Dotychczasowa biżuteria elit społecznych była po połowie XI wieku stopniowo zastępowana przez nowe formy ozdób o charakterze romańskim. Za symptom takich zmian uznać można pierścionki typu Orszymowice. Są to ozdoby kobiecej ręki, puste w środku, wykonane z dwóch pasm blachy - zewnętrznego wypukłego i poszerzonego w środku, zdobionego wytłaczaną dekoracją roślinno-geometryczną, wewnętrznego zaś płaskiego. Pierścionki takie są niewątpliwie przetworzeniem wzorów zachodnioeuropejskich. Okazy srebrne i brązowe z ziem polskich mają swój pierwowzór w jednym z pierścieni złotych należących przypuszczalnie do Cesarzowej Agnieszki. Pierścionek ten, datowany na połowę XI wieku, został ozdobiony wytłoczonym motywem pary ptaków w wici roślinnej (Schulze-Dörrlamm 1991, s. 80). Podobny okaz ze złotej blachy o dekoracji samym motywem wici roślinnej został odnaleziony w obrębie relikwii kościoła na grodzisku w Starej Lubce (Müller-Wille 1995, s. 69). Na omawianym obszarze odnotowano grupę pierścionków będących lokalnym naśladownictwem tych ozdób (ryc. 1: 20), a datowanych na 2. połowę XI-początek XII wieku (Kóčka-Krenz w druku).

Tak więc w odniesieniu do starszych faz średniowiecza biżuteria, szczególnie srebrna, dzięki zwyczajowi deponowania kruszców w ziemi i wobec niepodjęcia ich części przez właścicieli, staje się pomocna w ustalaniu chronologii zespołów, w których została znaleziona. Z początkiem XII wieku zwyczaj ten zaczął zanikać, co wiąże się ze zmianami w obrocie kruszczowym na ziemiach polskich, zapewne też w sposobach zabezpieczania precjozów należących do osób świeckich. Sądzić można, że zaczęto w tym celu używać skrzynek - skarbczyków przechowywanych w odpowiednich pomieszczeniach domów mieszkalnych.

W świetle naszej wyrywkowej wiedzy o złotnictwie świeckim średniowiecza, wiek XII rysuje się jako czas, w którym zachodziły istotne zmiany w modzie dworskiej, w tym w biżuterii. Zapewne jest to czas konkurowania miejscowych wytworów jubilerskich z napływającymi importami ruskimi, bizantyjskimi i romańskimi, co wynikało z unifikacji strojów ówczesnych elit. Niestety do naszych czasów w zasadzie nie przetrwały przedmioty romańskiego i gotyckiego złotnictwa o świeckim przeznaczeniu. Pojedyncze wysokiej klasy dzieła, przetworzone zresztą w obiekty sakralne (np. krzyże czy relikwiarze), są wytworami sztuki europejskiej (*Sztuka polska* 1968, s. 298-299; Fritz 1982). Obiekty te były zapewne wzorcami dla działających na naszych ziemiach warsztatów jubilerskich, upowszechniających nowe wzory i style wypracowane w przodujących pracowniach złotniczych średniowiecznej Europy.

Ze źródeł pisanych można wnioskować, że w posiadaniu dostojników świeckich i ich rodzin znajdowały się klejnoty, które bądź padły pastwą rabunków bądź były przetapiane, a surowce z nich zużywano do produkcji nowych form. Inwentarze skarbców późnego średniowiecza wymieniają wśród nich zwłaszcza pierścienie, łańcuchy, pasy zdobione kamieniami szlachetnymi, krzyże złote zdobione perłami, czy diademy (Knobloch 1980, s. 19-28). Jednak pewną pomoc w odtworzeniu ich wyglądu przynoszą nam źródła ikonograficzne oraz dzieła sztuki sakralnej, zachowane w skarbcach. Dla ustalania czasu powstania poszczególnych wytworów jubilerstwa świeckiego tego czasu możemy więc posłużyć się analizą techniczną i stylistyczną sakraliów, połączoną ze studiami ikonograficznymi. Określenie charakterystycznych dla węższych odcinków czasowych sposobów kształtowania ozdób i ich ostatecznego wyglądu przydać im może walorów datujących. Możliwości takie stwarza np. analiza pierścieni romańskich z pochówków dostojników kościelnych i zachowanych okrągłych brosz do spinania rozcięć koszul lub płaszczy. Wśród pierścieni biskupich i opackich mamy do czynienia przede wszystkim z wytworami o specyficznym, pontyfikalnym przeznaczeniu, gdyż były to pierścienie z kamieniami szlachetnymi lub półszlachetnymi, zawierającymi w wydrążeniu relikwie. Biorąc pod uwagę ich formę, w tym kształt pierścienia biskupa krakowskiego Maura, uważanego za prywatną jego własność można sądzić, że także pierścionki osób świeckich XII i XIII wieku miały postać obrączki poszerzonej w części środ-

kowej z wprawionymi w nią kaboszonami, lub kształt wąskiej obrączki, do której były przymocowane kamienie w taśmowatej oprawie (*Sztuka polska* 1968, s. 288, ryc. 1: 21). Drugi rodzaj ozdób znany nam z okresu romańskiego i gotyckiego to małe, okrągłe brosze z wycięciem lub otworem w ramce dla osadzenia kolca. Formy takie znane są na naszych ziemiach z Pomorza i Wielkopolski, i jak można wnosić z analogii z terenów niemieckich (Meklemburgia i Brandenburgia), zaczęto ich używać od 2. połowy XII wieku. Ozdoby te były powszechnie noszone w Europie praktycznie do XX wieku. Pewien walor chronologizujący przynosi sposób ich dekorowania. Najstarsze były raczej niezdobione. Okazy dekorowane motywami trójkątów datowane są na lata 1220/30 do 2. połowy XIV wieku, motywami girlandowymi - na lata 1225-1265, tordowane - na XIII i XIV wiek, zdobione kamieniami i motywami rozetowymi - na XIII/XIV wiek, zaś formy typu Ave-Maria (z inskrypcjami lub motywem dłoni - na XII do XIV wieku (Heidel 1990, s. 11-13, ryc. 1: 22-23).

Formy wspomnianych ozdób skonfrontować możemy z ich wyobrażeniami na przedmiotach złotnictwa sakralnego o znanym czasie powstania, zwłaszcza na relikwiarzach. Na relikwiarzach ręki częstokroć spotyka się przedstawienia pierścieni na palcach (Fritz 1982, ryc. 69, 125, 180, 452, 601-603), podobnie na relikwiarzach głowy odtwarzane były zapinki (Fritz 1982, ryc. 71, 541, 558). Hermy są także pomocne w odtworzeniu wyglądu innych rodzajów bizuterii średniowiecznej, mianowicie kształtu noszonych w czasie ich wykonywania łańcuchów (Fritz 1982, ryc. 84, 92, 138, 231, 684, 830, 923, 925), bransolet lub wykończeń mankietów koszul (Fritz 1982, ryc. 601-603), czy diademów (Fritz 1982, ryc. 814). O wyglądzie tych ostatnich informują nas ponadto zachowane ich duże partie przetworzone na krzyże (*Sztuka polska* 1968, s. 299). Szczegółowa analiza drobnych motywów dekoracyjnych zdobiących bizuterię, oraz sposobów łączenia ich części, czy osadzania kamieni szlachetnych i pereł, pozwala w oparciu o przytoczone analogie w sposób niekiedy dość precyzyjny określić zarówno warsztat, jak i czas wykonania danej ozdoby.

Podsumowując powyższe uwagi stwierdzamy, że ozdoby mogą stanowić źródło do datowania materiałów średniowiecznych, co ujawniły badania nad wytworami złotniczymi we wczesnym średniowieczu. Jest jednak rzeczą dalszych badań, by i z ozdób późnego średniowiecza walor taki wydobyć.

Literatura

- Fritz J.M.
1982 *Goldschmiedekunst der Gotik in Mitteleuropa*, München.
Heidel I.
1990 *Riemen- und Gürtelteile im westslawischen Siedlungsgebiet*, Berlin.

- Knobloch M.
1980 *Polska biżuteria*, Wrocław.
- Kóčka-Krenz H.
1993 *Biżuteria północno-zachodnio-słowiańska we wczesnym średniowieczu*, Poznań.
w druku The North-western-Slavonic finger-rings of Orszymowice type in the early Middle Ages, [w:] *Księga pamiątkowa ku czci prof. dr M. Müller-Wille*, Kiel.
- Müller-Wille M.
1995 *Mittelalterliche dynastische Gräber in Kirchen*, [w:] *Slawen und Deutsche im südlichen Ostseeraum vom 11. bis 16. Jahrhundert*, t. 2, Neumünster, s. 59-77.
- Das Reich der Salier*
1992 *Das Reich der Salier 1024-1125. Katalog zur Ausstellung des Landes Rheinland-Pfalz*, Sigmaringen.
- Schulze-Dörrlamm M.
1991 *Der Mainzer Schatz der Kaiserin Agnes aus dem mittleren 11. Jahrhundert. Neue Untersuchungen zum sogenannten „Gisela-Schmuck“*, Sigmaringen.
- Sztuka polska*
1968 *Sztuka polska przedromańska i romańska do schyłku XIII wieku*, Warszawa.

MEDIEVAL JEWELLERY ON THE POLISH TERRITORY AS A DETERMINANT OF CHRONOLOGY

Summary

The usefulness of jewellery as a source for dating of medieval materials is usually considered to be little. However, some types of ornaments made in those times were used within a relatively short period. This concerns mainly early medieval silver goods, deposited in the treasures. Time of their usage could be specified thanks to the presence of coins of known chronology in those deposits.

Among the ornaments of particular importance in this context are the following goods: temple rings of type III g (11th-beginning of 12th centuries; fig. 1: 1), ear rings with an openwork corn pendant (middle of 10th century; fig. 1: 2), ear-rings with a triangular bead (fig. 1: 3), cross-shaped ear-rings (fig. 1: 4), dome-like ear-rings with pendants on chains (fig. 1: 5) - all dated to the middle of 10th-middle of 11th centuries, ear-rings with openwork beads (fig. 1: 6 and 1: 7), Obra type ear-rings (fig. 1: 8) - both dated to the end of 10th-middle of 11th centuries, star-shaped ear-rings (fig. 1: 9), Świętki type ear-rings (fig. 1: 10), Ochle type ear-rings (fig. 1: 11), ear-rings with two animal heads (fig. 1: 12) - all dated to the middle of 10th-end of 11th centuries, ear-rings with a corn pendant (the 10th and 11th centuries; fig. 1: 13), Schwerin type ear-rings (end of 10th-end of 11th centuries; fig. 1: 14), bag-like ear-rings (middle of 10th-2nd half of 11th centuries; fig. 1: 15), cross pendants empty in the middle (11th century; fig. 1: 16), ra-

spberry-shaped beads (end of 10th-1st half of 11th centuries; fig. 1: 17), oval beads with a bulge (10th and 11th centuries - fig. 1: 18) and bracelets twisted from 2 or 3 wires with narrowing ends (end of 10th-end of 11th centuries; fig. 1: 19; Kóčka-Krenz 1993). Those ornaments found in the structures, cultural layers or given into the graves allow to make precise their chronology.

This was mainly the jewellery of social elites, worn most preferably up to the middle of 11th century, being then gradually replaced by new forms of Romanesque character. The finger-rings of Orszymowice type (2nd half of 11th-beginning of 12th centuries), transformed from the western-european patterns (fig. 1: 20), were the presage of those changes, taking place during the 12th century (Kóčka-Krenz in press).

There is relatively little knowledge of a secular Romanesque and Gothic jewellery. There are at our disposal only finger-rings (fig. 1: 21) and round brooches (fig. 1: 22, 1: 23), which derived from that period (*Sztuka polska* 1968, 288; Heindel 1990, 11-13; Fritz 1982, figs 317-319). In order to reconstruct the forms of ornaments from the 13th-14th centuries we can use, however, the works of sacral goldsmithery (particulary arm- and bust reliquaries), and together with their technological and stylistic analyses they prove useful in dating of uncovered ornaments. In another context such a goods, worn in a shorter period, could serve themselves as a chronological indicator.

